

A négy alapelem a képzőművészetben

The Four Elements in the Fine Arts

S. Nagy Katalin művészettörténész, egyetemi tanár

BME

snagykatalin.44@gmail.com

Initially submitted Sept 15, 2021; accepted for publication Sept.28, 2021

Abstract

The four basic elements: Earth, Water, Fire, Air. Ancient classical element theories. Ancient elements in prehistoric cultures, mythologies, Egypt, and Greek vase painting. Ideas of philosophers and artists.

Kulcsszavak

föld, víz, tűz, levegő, istenek, elméletek, ábrázolások

Keywords

earth, water, fire, air, gods, theories, representations

„Aki ezen a nehéz úton jár

Az megtisztul a tűz, a víz,

A levegő és a föld által”

Mozart: Varázsfuvola

„A világ minden létezője négy őselemből áll (földből, levegőből, tűzből és vízből) áll, és az őselemek között két ellentétes erő (a szeretet és a gyűlölet) hat, a négy őselem végtelen kombinációjának lehetőségét hozva létre.”

A legismertebb ókori klasszikus elemteóriák: a hindu, a buddhista, a japán és a görög. A négy alapelemet – Föld, Víz, Tűz, Levegő – a négy halmazállapottal – szilárd, folyékony, plazma, gáz – is azonosítják. Babilóniában Kr.e 18–12. században készült az akkád nyelvű *Enúma elis*, hét tábláján az epikus kozmogóniai mítosz, amelyben először rögzítik az őselemeket. Ez a legősibb teremtéstörténet, ebben jelennek meg a világmindenség első istenei (például a víz istenei).

A hindu Upanisádokban a négy őselemet a négy égtájjal és évszakokkal kapcsolják össze: a Föld a Dél és a Tavasz, a Tűz a Nyugat és a Nyár, a Levegő az Észak és az Ősz, a Víz a Tél és a Kelet.

Az egyiptomiak szerint a világ teremtése előtt egy végtelen mélységű vízi anyag – *Nun* – létezett, ő volt az őselem, az ősvíz. Békafejű férfiként jelenítették meg, női megfelelőjét, Naunt kígyóként ábrázolták. Az ősi egyiptomi balzsamozásnál az alapelemeket összekötötték a színekkel, az égtájakkal és a belső szervekkel (tűz-észak-vörös-tüdő; föld-kelet-sárga-gyomor; levegő-dél-fehér-máj; víz-nyugat-fekete-belek). Az egyiptomi templomok bejáratai mellett is gyakran látható három őselem: a Föld, a Levegő és a Víz.

A Kr.e. 8. században élt epikus költő, Hésziodosz összegezte a görög mitológiát (*Theogónia, Istenek születése*). Nemcsak a világirodalom kezdődik vele, hanem a fizikai világ felépítéséről szóló elgondolások is. *Gaia*, a Föld közvetlenül a Khaosz után következik. „Széles mellű Föld, mindennek biztos alapja” – írja a *Theogóniában*. A világot nem isten teremtette, öröktől fogva létezik. Hatása és népszerűsége még a római birodalomban is olyan meghatározó, hogy számos mozaikon ábrázolják egy róla készült életnagyságú

<http://www.kaleidoscopehistory.hu>

S. Nagy Katalin professzor

klasszikus görög szobor nyomán. Hérakleitosz és Parmenidész tanításai alapján *Empedoklész* görög filozófus, orvos a Kr.e. 5. században a négy elem, – a föld, a víz, a tűz és a levegő – keveredésének változó arányaiból, szétválásaik és egyesüléseik sokféleségéből tételte fel a világmindenséget. Természetfilozófiája a négy elem, a „négy gyökér” tulajdonságaira, empirikusan megtapasztható formáin, a közöttük létrejövő viszonyokon alapszik.

A négy alapelem megfogalmazása a Kr.e. 6. században élt *Anaxmandrosz* (Anaximander) nevéhez fűződik. Ő volt az első matematikus, aki a világegyetemről spekulált, az első geográfus (világtérképet rajzolt), az első spekulatív csillagász. Érvelt az eredet határtalansága mellett, azt állította, hogy a Föld támogathatatlanul lebeg az űrben (az űrhajósok valóban így látták). Több görög eredetű római márvány domborművön ábrázolják őt (például Rómában a Museo Nazionale Romanoban), népszerű a reneszánsz freskókon is.

Az Athénben filozófiai akadémiát Kr.e. 385-ben alapító Platón szerint a világmindenséget alkotó négy elem – a föld, a víz, a tűz és a levegő – szabályos testekből épül fel, közülük a föld hexaéderekből, azaz kockákból. A Földön és más égitesteken található sziklák és kövek geometriai átlaga maga a kocka (ezt amerikai és magyar matematikusok és fizikusok 2500 évvel Platón után kutatásaikkal be is bizonyították). Platón szerint a tűz a tetraéderhez (háromszög alapú piramis) kapcsolódik. (A Platóni Akadémiát már Pompeji-ben is megörökítették az I. században egy mozaik falon.) Platón *Timaios* című művében a teremtés a négy elemből áll, hasonlít minden földre és égire, ez maga a világmindenség, a teljesség. Platón szerint a négy elem átalakulhat egymásba, állandó körforgásban vannak. Szerinte a legnagyobb különbség a föld és a tűz között van, Arisztotelész szerint a víz és a tűz a legnagyobb ellentétpár. Tanítványa, Arisztotelész szerint a négy elem a Föld közepét körülvevő koncentrikus rétegekben emelkedik vagy esik természetes helyük felé. A négy elem a formák legegyszerűbb megnyilvánulási módjai. A színeket is hozzákapcsolja az alapelemekhez: a tűz vörös, a levegő kék, a föld sárga, a víz zöld. Arisztotelész népszerűségét bizonyítja, hogy még egy régi arab kéziratban is megörökítették tanítás közben. Már életében bronz mellszobrot készített róla Lysipposz (Kr.e. 330-ban).

Arisztotelész a világ felépítését a négy őselem különböző arányú elegyeként írta le a Kr.e. 4. században. Minden, ami látható és láthatatlan, elemekből épül fel. Arisztotelész szerint a négy elem alaptulajdonsága: a föld elsősorban száraz, másodsorban hideg, a levegő pedig nedves és meleg. A víz elsősorban hideg, másodsorban nedves, a tűz pedig meleg és száraz. A világegyetem létformái az őanyagból (materia prixa, görögül proté hülé) és a megfelelő formából (morfé – a dolgokban bennható lényeg) áll. Természetszemlélete, filozófiája meghatározó az európai gondolkodásban évszázadokon át, megtermékenyítően hatott a reneszánsz tudományok szemléletére is. (Számos freskón látható alakja, a legismertebb Raffaello *Athéni iskola* című festménye a Vatikánban.)

Az ókori görög vázák a mitológiai és a mindennapi élet jelenetein kívül igen gazdag a geometrikus és organikus motívum, minta, díszítés, alakzat. Ezek között megtalálhatók az alapelemekre utaló szimbolikus ábrázolások is. A korai terrakotta idol szobrocskákon is láthatók hasonló jelzések. Az ókori vázák körbefutó meander (szalagmotívum) a legismertebb és legrégebb görög motívum a vizet, a folyót jelképezi. Látható az athéni Propülaia (Akropolisz) kazettás mennyezetén is. A görög kereszt a világmindenséget, a Földet az éggel összekötöttséget jelképezi (a természetet és a természetfelettit).

Hippokratész a négy ősi alapelemhez nemcsak az évszakokat, hanem a fő emberi szerveket és testnedveket is hozzákapcsolta és hozta létre a négy temperamentum típust. Röviden összegezve: 1. tűz-kolerikus-sárga epe-máj-nyár; 2. víz-flegmatikus-slejm-agy-tél; 3. levegő-szangvinikus-vér-szív-tavas; 4. föld-melankólikus-fekete epe-lép-ősz.

Az időszámításunk körüli időben élt hellenisztikus zsidó filozófus, Alexandriai Philón szerint „Ahogy minden szó betűkből áll, úgy minden teremtett dolog a négy elemből.”

Krisztus születése idején a négy elemet a Földközi-tenger vidékén istenként tisztelték, a római katonák körében is népszerű volt a Mithras-vallás közvetítésével. Az Újszövetségben is megemlítik annak ellenére, hogy Pál tiltakozott ez ellen (Gal. 4,3 és 4,2).

A *Föld* – nem mint a naprendszer tagja, nem mint az emberi élet színhelye – hanem mint az őselem, kozmikus ősfurma világszerte elterjedt ősi gondolkodás elválaszthatatlan az Anyától („mindenek anyja” Aiszkhülosznál, Vergiliusnál is), az anya-szerepet jelképezi, *Tellus Mater*. A védikus vallásban is az anyát, a létezők és az élet forrását jelképezi. Durga hindu istennőt is a világegyetem erős, nyolckarú védő-harcos Földanyának tartják. Már a korai indiai művészetben gyakran ábrázolják. Mai napig ünneplik, különösen a himalájai régiókban. A legrégebbi Anyaistennő szobrocskákat az Indusvölgyi civilizációból ismerjük a Kr.e. 2055–1500-as évekből (például Mohendzsarából). Egyes afrikai törzseknél (például dokonok) a földet hátán fekvő nőként ábrázolják. A görögöknél Gaia a hatalmas őszanya, ő szülte meg az Eget is (Uranos), minden élet tőle származik. A görög és római szobrok, domborműveken, mozaikokon rendszerint gyerekeivel együtt ábrázolják. (*Michelangelo* szobrán is egyik gyermekét öleli magához.) A szobrok és a mozaikokon is mintha Hésiodosz jellemzését követnék: „Széles keblű Föld, mindenki számára biztos hely” (*Theogónia*).

Az azték földistennő (Teteoinnan) szobrain is gyerekei és a termékenységet szimbolizáló kígyók fonódnak rá, mellei petyhüdtek a sok szoptatástól. A majáknál a Földhöz kötődő öreg Maya istennő jelen van minden létező születésnél.

Az ír mitológiában kettéválasztják a föld jelentését, két szavuk van rá: a talamb a tellusnak felel meg, itt a föld az alapelem, a tir (megfelelője a terra) pedig a geográfiai fogalmat jelöli. A kelte hitvilág a Föld és az elemek tiszteletében gyökerezik. Legnagyobb tisztelet a Nagy Anyáé, a Földet övezte. A druidák szentként tisztelték a fákat, mint a Föld és az Ég közötti hidakat. Legfontosabb szimbólumukban – a triskelemben –, annak három karjában a földet, a vizet és a levegőt jelenítették meg, közepén a tüzet, mely mozgásban tartja a létezést.

A föld-istenek leggyakrabban termékeny nők, sokgyermekes anyák, ritkán fordul elő, hogy férfiként jelenik meg. Az ókori Egyiptomban *Geb* a Föld jóságos istene, az anya, az égi istennő, Nut ikertestvére és férje, akinek általában zöld színnel ábrázolták a bőrét, hogy ezzel is megjelenítsék a föld termékenységét. Számos templomban ábrázolták a többi kozmikus isten között. A papiruszokon rendszerint a földön fekszik Nut lábánál (például egy 1.sz.-ból származó a British Museumban)

Több kultúrában a Földanya spirituális lény, akinek a teste maga a Föld bolygó. Léte független az embertől.

Assisi Szent Ferenc Naphimnuszában hálát ad a négy elemért. A vízről így ír: „Áldjon, Uram, tégedet Víz húgunk oly nagyon hasznos ő, oly drága, tiszta és alázatos.” A víz fontos szerepe az élet fenntartásában már a korai Közel- és Táv-Kelet szent irataiban megfogalmazódik és felbukkannak a víz és lélek közötti hasonlóságok is. A buddhizmusban is a bódhiszattva lótusz-sugara a lélek vizeiből emelkedik ki. Jóval később, a felvilágosodásban, a racionális modernizmus korában Goethe így összegezi: „Az emberi lélek tükre a víz.” Számos mai pszichológiai elemzésben a víz a lelket szimbolizálja (számos mítoszban, szokásban is a víz a lélek képeként vagy tükröződésként jelenik meg).

Kozmikus nézve a négy elem – köztük a víz – a négy elem az anyag manifesztációját jelenti. A *Biblia* teremtéstörténete szerint még a föld megteremtése előtt, Isten lebegtetette a vizek felett. A hinduk szent könyvei szerint a föld lakói az őstengerből emelkedtek ki. A *Korán* szerint is „Minden élő dolgot a vízből alkottunk meg.” A víz elem a teremtés folyamatának szimbóluma, maga a teremtő erő. Felelős a

termékenységért, fejlődésért. Hozzá kötődik a hideg, a jég, a tél, a fekete szín, a testfelépítés, az akarat, a sors, visszatükrözi az Én legmélyebb rétegeit. A víz elem a bölcsesség és az empátia (érzékenység) forrása.

A Víz a legerősebb Yin elem, a másik három elem, a Föld, a Tűz és a Levegő (és bizonyos ősi kultúrákban még a Fa és a Fém is), változó arányban tartalmaz Yin elemet, de nagyobb arányban Yang elemet. Írásban először Kr.e. 1250-ben jelentek meg a *Változások könyvében* (Ji Csing). A taoista szimbolikában két színnel ábrázolják: a jin – a víz kék, a jang – a tűz – vörös. A kínaiak szerint az idők kezdetén jöttek létre, mikor villám hasított a kozmikus össötétbe, kapcsolatuk folytonos, egységük az energiával telített világot jelképezi.

Minden preracionalista kultúrában a víz sokkal több szimbolikus jelentést hordoz, mint ami fizikai, kémiai, biológiai tulajdonságaiból következik. Szellemi valóságok hordozója (lásd a Gangesz a mai Indiában, vagy a japán víz kultusz helyek vagy az ír és egyéb tavak, szigetek, tengerpartok mint zarándokhelyek a modern Európában).

A víz *materia prima*. A Föld felszínének mintegy kétharmadát borítja, az ember testének 70–80 százaléka víz. Eddig nem volt szó arról, hogy a világot alkotó négy őselemhez ásványokat is rendeltek az ókorban. A vizet a türkiz, az akvamarin és a kék kristályok szimbolizálják, a földet a gránát, a füstkvarc és a tigrisszem, a tüzet a vörös jaspis, tűzopál, korall, borostyán, a levegőt a helyi kristály, a tibeti kvarc és a holdkő.

A víz motívuma, szimbolikája a kezdetektől számtalan formában volt jelen az ősi mítoszokban (teremtésmítoszok, istenek születése a tengerekből, özönvíz történetek, szertartások) mellett a képi ábrázolásokon is. A víz téma kimeríthetetlen tárháza a képzőművészetnek – a mai napig. Megjelenési formájának sokszínűsége, gazdagsága leírhatatlan. Az élet vize, a születés forrása, a megtisztulást segítő rítusok, szertartások, sziklából vizet fakasztó szentek, a túlvilágra átkelés (átmenetel), szent kutak, gyógyítási népszokások és így tovább – felsorolhatatlanul szerteágazó motívumkör.

A legrégebbinek tartott babiloni (*Enuma Elis* eposzban a káoszban kavargó ősvíz jellemzi a teremtéskori állapotokat. Apsu, az őскеzdet atyja és a mindeneget szülő Tiámat az óceánból szülte az első emberpárt. Ők ketten a vizek megszemélyesítői. A mezopotámiai Namonu istennő az ősvizek ura. A mítoszokat ékírásos táblákon rögzítve találták Ninivében, Assurban, Kisben, a Kr.e. 1100-as évekből származó másolatot (a régebbi változatok a Kr.e. 5. és 4. évezredből). Apszut pecséteken gyakran ábrázolták két vízárammal (a Tigris és az Eufratesz).

Már az akkád nyelvű agyagtáblákon is (Asszurtán-apli asszír uralkodó ninivei könyvtárában őrizték) is a víz és a föld kezdeti egységének szétválasztásával indul a teremtés – a szövegben is és a domborműveken, kerámiavázakon, falfreskókon is. Már a Kr.e. újkőkorszakban (Kr.e. 6–4. évezred) egyszerű geometrikus motívumokkal szimbolizálják a vizet, de megjelennek bonyolultabb hajóábrázolások és vízhez kapcsolódó jelenetek is. Az Eufratesz és a Tigris folyók közötti ókori népek vallásaiban (sumer, akkád, asszír-babilóniai) többféle Víz-isten létezett, az Ősvizeket az Ősanyával azonosítják. A Kr.e. 5–4. évezredben építettek templomokat (zikkuratokat) a Víz-isteneknek is (leginkább Azunak, az édesvíz és Tiamatnak, a sósvíz, a tenger istenének). Az özönvíz hagyománya is a Gilgames-eposzban jelenik meg először (Kr.e. 2100).

Az ősi egyiptomi mitológiák is és a mindennapi életmód is szorosan összefonódik a Nílussal (Hérodotosz az első, akinek útleírásában szerepel. Egyiptom szerint „a folyam ajándéka”). A Nílus istennője Anuket, istene pedig Hapi (Hórusz egyik fia). A kezdetek vizének megtestesítője Nun, Ré napisten apja, nevének jelentése: „ősi vizek”. Gyakran ábrázolják békaként vagy bikafejű emberként, kékeszöld bőrrel. Számos templom falán ábrázolják az ókori Egyiptom civilizációja során. Őt ünnepezték a Nílus áradásainak forrásaként. Az egyik egyiptomi teremtésmítosz szerint Ptak, istene a nagy ürességből a képzeletével teremt meg először az ősvizet, majd szavaival hozza létre a világot (hasonló az Őszövetség teremtéstörténete is és

idézhetnénk hasonló polinéz, pápua, indián, azték stb. hasonló teremtésmítoszokat, amelyek az káosz az ősvíz, az élet a vízben jön létre. Áramlás, rezgés, folyékony jelleg, formáló erő, befogadó közeg). A víz anyatermészetű „maga az élet.

Egyiptomban is a vízi állatok olyan képzelek, amelyek a víz természetét jelenítik meg. A vizek őrzői rendszerint állatok (például a keltáknál Coventina, a kutya).

A görög kozmológiai elméletek a négy alapelemhez kapcsolódnak: a milétoszi *Thalesznél* a víz (Kr.e. 600 k.) Xenophanesznél a víz és föld (Kr.e. 560 k.), Empedoklésznél (Kr.e. 450 k.) mind a négy (víz, föld, tűz, levegő). Ez utóbbit fogadta el Arisztotelész is (Kr.e. 384–322). Ez a négy alapelem hozza létre a valóságokat, mely maga a természet. A korai természettudósok az elemeket élőnek fogták fel, önálló létezőnek. A víz folyékony halmazállapotú, melyhez pszichikai minőségként az érzelmek társulnak (a keleti tanokban, az *Ájurvédában* is a Víz az érzelmek kinyilvánítása és áramoltatása).

A víz a görögöknél is egyike a legismertebb élet- és termékenység jelképeknek. A tenger és a félelmetes természeti erők (tengeri vihar, földrengés stb.) istenét, Poszeidont rendszerint három szigonnal ábrázolták, számos templomot építettek tiszteletére (a tengerészek féltek a haragjától). Számos róla készült szobor közül a leglenyűgözőbb ma Athénban a Nemzeti Régészeti Múzeumban (egykor a Delphoi Múzeumban) látható bronz, Kr.e. 480–470, 209 cm magas, impozáns, erőteljes akt, istenekre jellemző hosszú szakállal, formás izomzattal. Ismeretlen alkotója egyaránt a legmagasabb szinten értett az emberi test anatómiájához, a mozgásábrázoláshoz és a bronzmunkálás technikájához. Egy kicsi (17 cm-es) bronz római kori Poszeidón másolatot a Szépművészeti Múzeumban is őriznek. Két olyan Poszeidón templomot emelek ki, ami ma is látogatható. Az egyik Szunionban (Athén közelében az Égei-tenger fölött, Kr.e. 440-ben építették), a másik Paesztumban (Kr.e. 450-ben dór stílusban).

Az ókori görög építészetben a frízeken és a számtalan formában, méretben készült vörös- és feketealakos kerámia tárgyakon meghatározó minta, geometrikus díszítés a meander, amely folyókanyarulatot jelent és a víz, az örök élet szimbóluma, a tenger hullámainak a jelképe. A klasszikus korban a ruhák szegélyére is meandereket festettek vagy beleszótták az anyagba. Kr.e. 2500-tól a krétai-minószi kerámiákon a vízre utaló spirálisok mellett megjelennek a tenger lakói, polipok, korallak, delfinek stb.

Az ókori mitológiákban a vizek (tengerek, folyók) önálló istenek rendkívüli hatalommal. Az Ószövetségben, a zsidó vallási hagyományokban a vizeket is Isten teremti és ő uralkodik felette (erről számos helyen olvasható, például a *Zsoltárok könyvében*). A zsidó vallás által szentnek tekintett Biblia úgy nevezett mózesi könyvek részében különösen a tűznek és a víznek van fontos szerepek, még archaikusabb felfogásokat őriznek. Mózes anyja a Nílus partján rejtette el, így találta meg a fáraó lánya (víz-elem). Sivatagi (föld-elem) bujkálásakor egy égő, el nem hamvadó csipkebokorból (tűz-elem) szült hozzá Isten, hogy vezesse ki a népet Egyiptomból. Kettéválk elföttük a tenger (víz-elem), hogy megkezdjék a negyven évig tartó pusztai vándorlást (föld-elem). Az Ígéret Földjének áldásai közé tartozik a vizek bősége. A víz éltető ereje számos metafora, szimbólum forrása, ám az Ószövetség számos helyen hangsúlyozza, hogy ezek (felhő, eső, folyó, tenger) természeti jelenségek, melyek felett a teremtő Isten uralkodik. Kultusza folytatódik a kereszténységben, az Újszövetségben. Vízzel történik a Krisztus által történt keresztség (a keresztény gyermekeket a templomokban tiszta vízzel fogadják a vallási közösség tagjává).

Ez azonban már egy másik történet.

Két részben lehetne folytatni az eddigieket. Az egyik az alapelemek értelmezésének változása és azok szakrális megjelenítése a korakeresztény művészettől a reneszánszig, az 1. század beli katakombáktól a 16. századi freskókig, festményekig. Majd a harmadik részben a heliocentrikus világmépítés terjedésétől (16.

század) a különböző természettudományok (fizika, kémia, biológia) kísérleteinek a modern anyag és az elemek szemléletének változásai hogyan jelentek meg a képzőművészetben.